

Gazzâlî Okumaları: İnsan Nasıl İnsan Oldu?

(Metin Tabanlı E-Kurs)

Hakikat Arayışının Başlangıcı: Taklitten Tahkike Uzanan Epistemolojik Kriz

İnsanın "insan olma" serüveni, biyolojik bir doğumun ötesinde, zihinsel ve ruhsal bir uyanışla vuku bulan sürekli bir inşa faaliyetidir. Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin düşünce dünyasında bu serüven, her şeyden önce bilginin mahiyetini sorgulamak ve zihni her türlü ön kabulden arındırmakla başlar. İnsanın hakiki mahiyetine ulaşabilmesi için katetmesi gereken ilk menzil, "taklit" (taqlid) olarak adlandırılan, sorgulanmamış ve sadece çevreden tevarüs edilmiş kanaatlerin terk edilmesidir.¹ Gazzâlî'ye göre taklit, kişinin iradesi dışında şekillenen bir zihinsel tortudur ve insanı özgür bir iradeye sahip "hakiki insan" mertebesine taşıyamaz. Bu sebeple o, gerçeğe ulaşmanın yolu olarak sistemli bir şüpheciliği savunur; zira ona göre şüphe etmeyen düşünemez, düşünemeyen ise gerçeği göremez.²

Gazzâlî'nin yaşadığı epistemolojik kriz, sadece akademik bir merakın sonucu değil, varoluşsal bir sarsıntıdır. O, duyuların ve hatta aklın ilk bakışta sunduğu apaçık önermelerin bile yanıltıcı olabileceğini fark ederek, bilginin en sağlam zeminini aramaya koyulmuştur.¹ Duyuların bizi yanılttığı, örneğin uzaktaki bir cismin olduğundan çok daha küçük görüldüğü gerçeğinden hareketle, aklın da henüz farkında olmadığımız bir üst merci tarafından yargılanabileceği ihtimalini dile getirir.¹ Bu süreç, insanın kendi acziyetini fark etmesini ve dış dünyadan ziyade kendi iç dünyasına, yani bilginin asıl kaynağı olan "kalbe" yönelmesini sağlar. Gazzâlî için kesin bilgi (yakîn), bilinen şeyin asla şüphe götürmeyecek derecede açık olması, bunda yanılma veya vehme kapılma ihtimalinin tamamen ortadan kalkmasıdır.¹

İnsanın insanlaşma yolundaki ilk büyük başarısı, bu kesinlik arayışına olan açlığını fark etmesi ve taklidin konforunu terk etme cesaretini göstermesidir. Bu noktada akıl, duyuların hakemi olarak devreye girer; ancak Gazzâlî'nin akıl anlayışı sadece mantıksal bir çıkarım yeteneğiyle sınırlı değildir. O, akli nesnelerin hakikatlerini yansıtan bir "ayna" olarak görür.⁵ Bilgi süreci bu aynanın saflığına ve yansıtma gücüne bağlıdır. İnsan, bu aynayı parlatarak eşyanın hakikatini kavramaya başladığında, sadece bir canlı türü olmaktan çıkıp, varlığın anlamını idrak eden bir özneye dönüşür.

Bilgi Kaynağı	Fonksiyonu ve Sınırı	Gazzâlî'nin Eleştirisi
Duyular	Maddi dünyadan veri toplar.	Sıkça yanılır; aklın yargısına

		muhtaçtır.
Akıl (Zaruri Bilgiler)	Mantık ilkelerini ve matematiği idrak eder.	Kendi başına mutlak kesinlik sunamaz; bir üst nura muhtaçtır.
Keşf / Kalp Nuru	Vasıtasız, kesin ve ruhani bilgiyi alır.	Ancak nefis terbiyesi ve tasfiye ile aktifleşir.
Vahiy / Nübüvvet	Aklın ötesindeki hakikatleri bildirir.	Aklın yetersiz kaldığı metafizik sahada tek rehberdir.

Gazzâlî'nin metodolojik şüphesi, nihai bir inkâr değil, kesin bilginin (yakîn) inşası için bir ön temizliktir.¹ Bu temizlik tamamlandığında, insan artık duyularının ve çevresinin esiri olmaktan çıkar, kendi içindeki "nura" kulak vermeye başlar. Bilginin bu içselleştirilme süreci, Gazzâlî'nin eğitim felsefesinin de temelini oluşturur. Öğrenciye önce dış dünyayı ve kuralları öğretmek, ardından iç dünyayı temizlemeyi telkin etmek, "insan" olma sürecinin pedagojik akışıdır.²

Ontolojik Konum: Mülk, Melekût ve İnsanın Berzah Mahiyeti

Gazzâlî'nin varlık tasavvurunda insan, evrenin hiyerarşik yapısında merkezi ve benzersiz bir konuma yerleştirilmiştir. Evren, "mülk âlemi" (duyularla algılanan fiziksel dünya) ve "melekût âlemi" (ruhani ve gaybi gerçeklikler dünyası) olarak ikiye ayrılırken, insan bu iki kutup arasında bir köprü, bir "berzah" vazifesi görür.⁶ İnsanın bedeni topraktan ve maddi unsurlardan oluştuğu için mülk âlemine aittir; ancak onun asıl cevheri olan ruhu, "emr âlemi"nden gelmektedir.⁸ Bu ikili yapı, insanın neden hem en aşağılara (esfel-i safilin) düşebilme hem de meleklerin bile üzerine çıkabilme (alay-ı illiyin) potansiyeline sahip olduğunu açıklar.⁶

İnsan, bu yönüyle "âlemin özeti" (mikrokozmos) olarak kabul edilir. Makrokozmosta bulunan her ne varsa, mikrokozmos olan insanda da onun bir karşılığı, bir misali bulunur.⁶ Bu ontolojik derinlik, insanın sadece biyolojik bir organizma olmadığını, aynı zamanda ilahi bir sır taşıdığını gösterir. Gazzâlî, ruhun bölünmez, ölümsüz ve zaman-mekân boyutlarından mücerret bir cevher olduğunu vurgular.⁹ Ruh bedeni bir araç olarak kullanır; bedenin ölümüyle ruh yok olmaz, aksine asli vatanına, emr âlemine döner.⁹

Âlem Türü	Özellikleri	İnsandaki Karşılığı
-----------	-------------	---------------------

Mülk Âlemi	Maddi, duyusal, parçalı, değişken.	Beden ve beş duyu organı.
Melekût Âlemi	Ruhani, nurani, külli, sabit.	Kalbin hakikati ve ruh.
Emr Âlemi	Takdir ve nicelik dışı ilahi emir.	İnsani ruh (Nefs-i Nâtika).

İnsanın bu iki dünya arasındaki yolculuğu, mülk âleminin geçici zevklerinden melekût âleminin sonsuzluğuna doğru bir hicrettir. Gazzâlî'ye göre bu yolculuk, duyuların ötesindeki hakikatleri "akıl gözü" veya "kalp gözü" ile görmeyi öğrenmektir.¹¹ İnsan, fiziksel dünyadan edindiği verileri, Tanrı'ya ve hakikate ulaştıran merdivenler olarak kullandığı sürece ontolojik konumunun hakkını vermiş olur.⁷ Bu süreçte beden, ruhun melekût âlemindeki marifetleri avlamasına yarayan bir binek gibidir.⁷ İnsanı diğer varlıklardan ayıran asıl fark, onun bu çift yönlü tabiatıdır; o hem toprağa bağlıdır hem de gökyüzüne aittir.

İçsel Mimari: Kalp, Ruh, Nefs ve Akıl Kavramlarının Tefriki

Gazzâlî'nin "İnsan nedir?" sorusuna verdiği cevap, terminolojik bir titizlik gerektirir. O, "kalp", "ruh", "nefs" ve "akıl" kavramlarını eserlerinde çoğu zaman birbirinin yerine kullanır; ancak her birinin işaret ettiği farklı işlevsel veçheler vardır.⁵ Bu dört kavram da aslında insanın değişmeyen, akleden ve bilen özüne işaret eder. Ancak bu özün farklı yetenekleri ve yönelimleri, farklı isimlerle anılmasına neden olur. Bu kavramsal netlik, Gazzâlî'nin insan psikolojisini ve ahlak felsefesini anlamak için hayati önem taşır.

Kalp (Qalb): Gazzâlî'ye göre kalp, göğüs boşluğundaki fiziksel et parçası değildir. O, "rabbani ve ruhani bir latife"dir; insanın asıl hakikati ve bilen tarafıdır.¹⁴ Bilginin evi, imanın merkezi ve ilahi tecellilerin yansıdığı bir aynadır. Kalp, vücut ülkesinin padişahıdır; diğer tüm organlar ve duyular onun emirlerine boyun eğen askerleridir.⁸ Kalbin sağlığı, hakikati görebilme yeteneğiyle ölçülür. Eğer kalp dünyevi arzularla "paslanırsa", hakikati yansıtamaz hale gelir.

Ruh (Ruh): Gazzâlî, canlılık veren hayvani ruh ile hakikati idrak eden insani ruh arasında bir ayrım yapar. Hayvani ruh, kalpten çıkan ve damarlar yoluyla bedene yayılan latif bir buhardır; bedenin ölümüyle o da yok olur. İnsani ruh ise "emr âlemi"ne aittir, bölünmez ve ölümsüzdür.⁹ Ruhun bu ilahi niteliği sayesinde insan, Allah'ı tanıma ve O'nun halifesi olma liyakati kazanır.

Nefs (Nafis): İnsandaki öfke ve şehvet gibi dürtülerin kaynağı olan "kötülüğü emreden nefis" (nefs-i emmâre) ile insanın asıl hakikati olan "akleden nefis" (nefs-i nâtika) arasında sürekli bir gerilim vardır.⁵ İnsanlaşma süreci, nefsin bu hayvani yönlerinin dizginlenip, nefsin "mutmainne"

(huzura ermiş) mertebesine çıkarılması sürecidir.

Akıl (Aql): Akıl, Gazzâlî'de hem bir bilgi türü hem de bilgiyi elde eden yetenektir. O, akıllı işiğe veya göze benzetir.⁵ Akıl, tek başına yeterli olmasa da, doğru bilgi için vazgeçilmez bir araçtır. Gazzâlî, aklın gelişim evrelerini bir merdiven gibi tasnif eder:

1. **Yalın Nefs / Doğal Akıl:** İnsanın doğuştan getirdiği, zorunlu bilgileri idrak etme kapasitesidir.⁵
2. **Bilkuvve Akıl:** Öğrenmeye hazır, henüz eyleme geçmemiş potansiyel güçtür.
3. **Bilmeleke Akıl:** Deneyimler ve eğitim yoluyla kazanılan, mantıksal analiz becerisidir.
4. **Kazanılmış ve Bilfiil Akıl:** Hakikatlerin doğrudan ve açıkça kavrandığı en üst marifet seviyesidir.

İnsanın içsel mimarisindeki bu unsurların uyumu, onun "insan olma" kalitesini belirler. Eğer hayvani ruh ve emreden nefis galip gelirse, insan hayvandan daha aşağı bir dereceye düşebilir; ancak akıl ve kalp nuruyla aydınlanırsa meleklerin derecesini bile aşabilir.⁶

İçsel Krallık ve Ahlaki Mücadele: Dört Temel Karakter Metaforu

Gazzâlî, insanın iç dünyasını tasvir ederken çarpıcı bir metafor kullanır: Kalp bir krallıktır ve bu krallığın içinde dört farklı kuvvet bir arada bulunur. Bunlar; "domuz" (şehvet), "köpek" (öfke), "şeytan" (hile) ve "bilge kişi" (akıl) karakterleridir.¹⁶ İnsanlaşmak, bu dörtlü arasındaki güç dengesini adalete dayalı bir şekilde tesis etmektir. Çoğu insan, bu kuvvetlerin farkında olmadan yaşar ve içsel krallığını kontrolsüz bir şekilde hayvani sıfatlara teslim eder.

Domuz Sıfatı (Behimi): Şehveti ve doyumsuz arzuları temsil eder. Maddi hazlara, yeme-içmeye ve cinsel arzulara olan aşırı düşkünlük insanın içindeki bu sıfatın baskınlığını gösterir.¹⁶ Gazzâlî, domuzun rengi veya şekli için değil, oburluğu ve pisliğe olan meyli için yerildiğini hatırlatarak, insanın içindeki bu kuvvetin eğitilmesi gerektiğini vurgular. Oburluk (behimi günahlar), her ne kadar diğerlerine göre "hafif" görünse de, nefsin terbiyesinde ilk kırılması gereken zincirdir.¹⁷

Köpek Sıfatı (Sebui): Öfkeyi, saldırganlığı ve intikam duygusunu temsil eder. Köpeğin yırtıcılığı, insanın içindeki gazap duygusunun kontrolsüz kalmasıyla açığa çıkar.¹⁶ Ancak Gazzâlî, bu duygunun tamamen yok edilmesini istemez; zira öfke, kötülükleri defetmek ve nefsin şehvetini kırmak için gerekli bir enerjidir. Önemli olan bu enerjiyi aklın kontrolünde tutmaktır.

Şeytani Sıfat: Hile, aldatma ve kötülüğü güzel gösterme yeteneğidir. Şeytan, içerdeki domuzu ve köpeği kışkırtarak aklın otoritesini sarsmaya çalışır.¹⁶ İnsanın zekâsını başkalarını dolandırmak veya kendi hırslarına kılıf uydurmak için kullanması bu sıfatın hakimiyetini gösterir.

Bilge / Hükümdar Sıfatı (Akıl): Krallığın gerçek yöneticisidir. Vazifesi, domuzun (şehvet) hırsını

ve köpeğin (öfke) saldırganlığını birbirine karşı kullanarak dengeyi sağlamaktır.¹⁶ Akıl hükümdarı, şehvetin keskinliğini öfkeyle, öfkenin yakıcılığını ise kontrollü bir şehvetle kırarak "adaleti" tesis eder.

Karakter	Temsil Ettiği Kuvvet	İşlevi / Tehlikesi	İdeal Durum (Erdem)
Domuz	Şehvet (Behimi)	Haz ve tüketim odaklılık.	İffet
Köpek	Öfke (Sebui)	Saldırganlık ve zulüm.	Şecaat
Şeytan	Hile (Şeytani)	Kışkırtma ve manipülasyon.	Farkındalık
Bilge	Akıl (Meliki)	Yönetim ve marifet.	Hikmet

İnsan "nasıl" insan olur? Gazzâlî'nin cevabı nettir: Akıl hükümdarı, şehveti ve öfkeyi terbiye edip kendi emrine aldığı anda, "beden memleketinde adalet zuhur eder".¹⁶ Eğer bu denge kurulamazsa, akıl bu hayvani arzuların kölesi olur ve insan, domuzu doyurmak için hileler düşünen bir "araçsal akıl" seviyesine iner.¹⁶ Bu durum, insanın varoluşsal bir intiharıdır.

Erdemlerin İnşası ve İtidal Teorisi: Ahlakın Dört Direği

Gazzâlî'nin ahlak felsefesi, Aristocu "altın orta" (itidal) ilkesi ile Kur'anî temelleri birleştiren bir erdem etiğidir. İnsanlaşma süreci, nefsindeki kuvvetlerin aşırı uçlarından kaçınarak orta yolu bulmakla tamamlanır. Tüm ahlaki güzelliklerin dört temel direk üzerine kurulu olduğunu savunur: Hikmet, Şecaat, İffet ve Adalet.¹⁸ Bu erdemler, yukarıda bahsedilen içsel kuvvetlerin terbiyesi sonucunda ortaya çıkan kalıcı niteliklerdir.

1. Hikmet (Wisdom): Akıl kuvvetinin itidalidir. Doğruyu yanlıştan, hakikati batıldan ayırabilme yetisidir. Hikmetin aşırılığı "cerbeze" (aklı aldatma için kullanmak), eksikliği ise "ahmaklık"tır.¹⁹ Bilge kişi, eşyanın hakikatini yerli yerine koyarak hikmet erdemine ulaşır.

2. Şecaat (Courage): Öfke (gazap) kuvvetinin itidalidir. Korkulması gereken yerde korkmak, cesaret gereken yerde atılganlık göstermektir. Aşırılığı "tehevvür" (gözü karalık), eksikliği ise "korkaklık"tır.¹⁹ Şecaat sahibi bir insan, gücünü sadece adaleti korumak için kullanır.

3. İffet (Temperance): Şehvet kuvvetinin itidalidir. Maddi arzuları aklın ölçüleri içinde tutmaktır. Aşırılığı "fücur" (sefalet ve taşkınlık), eksikliği ise "duygusuzluk"tur.¹⁹ İffet, insanı

arzularının kölesi olmaktan kurtarıp özgürleştiren bir erdemdir.

4. Adalet (Justice): Bu üç erdemin mükemmel dengesidir. Adalet, her şeyi olması gereken yere koymak ve içsel krallıktaki kuvvetleri birbirinin sınırını tecavüz etmeyecek şekilde yönetmektir.¹⁸ Gazzâlî'ye göre adalet, diğer üç erdemin hem meyvesi hem de koruyucusudur.

Gazzâlî, bu erdemlerin kazanılmasını "manevi tababet" (ruhsal tıp) olarak görür. Beden nasıl hastalandığında bir hekime ihtiyaç duyarsa, ruh da kötü huylarla (reziletler) hastalandığında bir terbiyeye muhtaçtır.² Bu terbiye süreci, "riyâzet" (arzuları kırmak) ve "mücâhede" (sürekli içsel çaba) yoluyla gerçekleşir.³ İnsan bu erdemlerle donandıkça "İnsan-ı Kâmil" olma yolunda ilerler ve toplumsal hayatta "ıslah" edici bir rol üstlenir.²⁰

İhyâu Ulûmiddîn: Bir Diriliş ve İnsanlaşma Müfredatı

Gazzâlî'nin başyapıtı *İhyâu Ulûmiddîn* (Din İlimlerinin Yeniden Canlandırılması), sadece bir fıkıh veya tasavvuf kitabı değildir; o, insanın hayvani mertebeden insanlık makamına yükselişini adım adım anlatan pedagojik bir müfredattır. Eserin dört ana bölüme ayrılmış olması, insanın dış dünyadan iç dünyaya, eylemlerden hakikate doğru olan yolculuğunu simgeler.¹⁴

- İbadetler (Rub'u'l-İbâdât):** Bu bölüm, insanın Yaratıcısı ile olan ilişkisinin zahiri ve batını formlarını düzenler. Ancak Gazzâlî, ibadetlerin sadece şekliyle değil, ruhuyla (ihlas) ilgilenir. İbadet, nefsi disipline eden ilk adımdır.¹⁴
- Adetler / Muamelat (Rub'u'l-Âdât):** İnsanın diğer insanlarla ve toplumla olan ilişkilerini ahlaki bir zemine oturtur. Yeme-içme, kazanç ve sosyal adab gibi konuları "Peygamber ahlaki" ölçüsünde ele alır.¹⁴
- Helak Ediciler (Rub'u'l-Mühlikât):** İnsanı "insanlıktan" uzaklaştıran, kalbi karartan kötü huyları (kibir, riya, haset, öfke, dünya sevgisi vb.) teşhis ve tedavi eder. Bu bölüm, nefis psikolojisinin en derin analizlerini içerir.¹⁴
- Kurtarıcılar (Rub'u'l-Münciyat):** İnsanı nihai mutluluğa ulaştıran yüksek ahlaki halleri (sabır, şükür, tevbe, tevekkül, muhabbet vb.) işler. Bu aşamada insan artık kendi benliğinden sıyrılıp ilahi ahlakla bezenmeye başlar.¹⁴

İhyâ'nın temel felsefesi, bilginin amele, amelin ise hale dönüşmesidir. Gazzâlî'ye göre, bilgi insanı ahlaki güzelliklerle donatmıyorsa, o bilgi bir yükür.²¹ İnsan ancak kalbini "tasfiye" (temizleme) ettiğinde, hakikati yansıtan berrak bir ayna haline gelebilir. Bu süreç, bencilliğin yok edilmesi ve kalıcı değerlerin ihyasıdır. Gazzâlî ilimleri tasnif ederken, fizik, kimya ve matematik gibi ilimlerin öğrenilmesini "farz-ı kifaye" sayarak Müslümanların dünyaya bağımlı kalmaması gerektiğini savunur; bu onun vizyonunun ne kadar geniş olduğunu gösterir.¹⁴

Mişkâtü'l-Envâr ve Işık Metafiziği: Nurun Seviyeleri

İnsanın kemal yolculuğu, sadece ahlaki bir arınma değil, aynı zamanda bir "aydınlanma" sürecidir. Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr* adlı eserinde, Nur Suresi 35. ayetinden hareketle muazzam

bir ışık metafiziği geliştirir.²² Bu perspektifte, gerçek varlık "nur"dur (ışık); nur olmayan her şey ise karanlık veya gölgedir.

Gazzâlî, nuru üç farklı seviyede tanımlar:

- **Avamın Nuru:** Fiziksel ışık (güneş, ay, ateş). Görmeyi sağlar ancak sınırlıdır.
- **Havassın Nuru:** Görmeyi sağlayan içsel bir ışık olan "akıl". Gazzâlî, aklın fiziksel gözden çok daha üstün bir nur olduğunu savunur; çünkü göz sadece yüzeyi, akıl ise iç mahiyeti ve külli kavramları görür.¹¹
- **Havassü'l-Havassın Nuru:** Varlığın tek kaynağı olan Mutlak Nur (Allah). O'nun dışındaki her şey itibari ve nisbidir.²²

İnsan, mülk âleminde melekût âlemine yükseldikçe, bu ilahi nurun farklı tecellileriyle karşılaşır. Kur'an ayetleri, akıl gözü için bir güneş ışığı gibidir.¹¹ Akıl gözü, ancak vahyin ışığıyla birleştiğinde hakikati tam olarak görebilir. İnsanlaşma süreci, kişinin kendi içindeki akıl lambasını ilahi vahyin ışığıyla birleştirerek gerçeği müşahade etmesidir. Hz. Peygamber, hem kendisi nur olan hem de başkalarını aydınlatan en kamil nur kaynağıdır.²² İnsanın bu nurdan pay alması, kalbindeki perdeleri kaldırmasıyla mümkündür; bu perdeler kimi zaman cehalet, kimi zaman ise yanlış bir akıl yürütmedir.

Tasavvufi Tecrübe: Fena, Beka ve Mükāşefe Süreci

Gazzâlî'ye göre rasyonel akıl, metafizik sahayı tam olarak kavramakta yetersiz kalır.³ İnsanın "insan olma" davasının son cevabı, teorik bir bilgi değil, "zevk ve hal" olarak tanımlanan bir tecrübedir.² Bu tecrübe tasavvuf yoludur. Tasavvuf, hakikati yaşayarak öğrenmek demektir; Gazzâlî bunu, hastalık hakkında bilgi sahibi olmakla, bizzat hasta olup iyileşmek arasındaki farka benzetir.²

Bu yolculuğun üç temel kavramı şunlardır:

1. Mükāşefe (Unveiling): Kalp aynasından perdelerin kalkması ve eşyanın hakikatinin doğrudan kalbe doğmasıdır.² Bu bilgi akli delillerle değil, ilahi bir nurun kalbe atılmasıyla (ilham) elde edilir; Gazzâlî buna "Ledünni İlim" der.³ Bu aşamada insan artık şüphelerden tamamen kurtulmuş ve "yakîn" mertebesine ermiştir.

2. Fena (Annihilation): Kişinin kendi bencil iradesinden ve kötü huylarından sıyrılmasıdır.²⁴ Gazzâlî, fenayı "kulun kendi fiillerini görmekten fâni olması" olarak tanımlar. Bu bir yok oluş değil, sınırlı bir benlikten kurtulup mutlak bir teslimiyete eriştir. Pedagojik anlamda fena, nefsin reziletlerden arınmasıdır.²

3. Beka (Subsistence): Fena sürecinden sonra, kişinin ilahi ahlakla yeniden inşa edilmesidir.² Kötü huylar gittiğinde, yerlerini sabır, şükür, merhamet ve adalet gibi kalıcı erdemler alır. Beka makamındaki insan, dünyada var olsa da ruhuyla melekût âleminin huzurundadır. O artık

"İnsan-ı Kâmil" mertebesindedir.

Tasavvufî Hal	Pedagojik İşlev	Ruhsal Sonuç
Mücâhede	Nefis disiplini.	Kalp aynasının parlatılması.
Mükaşefe	Perdenin kalkması.	Hakikatin vasıtasız idraki.
Fena	Egonun ölümü.	Şahsi iradenin ilahi iradede yok olması.
Beka	Erdemle diriliş.	Kâmil İnsan (Humanitas) mertebesi.

Gazzâlî'nin bu süreci bizzat tecrübe etmesi, onun düşüncelerine eşsiz bir sahicilik katar. Bağdat'taki parlak kariyerini bırakıp inzivaya çekilmesi, insanın "insan olma" davasının dünyevi her başarının fevkinde olduğunu gösteren en büyük eylemidir.²

Uzlet ve İhtilat Dengesi: Toplumsal Hayatta İnsan-ı Kâmil

Gazzâlî, insanın kemale ermesi için "uzlet"i (inziva) bir yöntem olarak önerse de, bu durumun bir son değil, bir hazırlık aşaması olduğunu vurgular. İnsan, nefsini terbiye etmek için bir süre toplumdan uzaklaşmalı; ancak asıl hedef, kalbi Allah ile beraberken bedeniyle insanlar arasında bulunmaktır.¹⁴ Kâmil insan, toplumdan kaçan değil, toplumu ıslah eden kişidir. Gazzâlî'nin hayatı bunun örneğidir; inzivadan sonra elde ettiği marifet nurunu insanlara ulaştırmak için geri dönmüştür.

Sosyal hayatta kâmil insanın özellikleri şunlardır:

- **Adalet ve Merhamet:** İnsanlara muamelesinde kendi nefsi için istediğini başkası için de ister; adalet erdemini sosyal ilişkilere yansıtır.¹⁸
- **İrşad ve İslah:** Bilgiyi sadece kendisi için saklamaz; başkalarının da hayvani mertebeden kurtulup insanlaşması için çaba gösterir.²⁰
- **İtidal:** Dünyevi işlerle uğraşırken kalbini melekût âleminden koparmaz; dünya ile ahiret arasındaki dengeyi korur.²¹
- **Tevazu:** Kendi kusurlarını görme konusunda en ileri düzeydedir; nefsinin faziletine inanmayı en büyük ahmaklık sayar.¹⁵

Gazzâlî'ye göre, bir toplumun ıslahı, o toplumu oluşturan bireylerin tek tek "insanlaşması" ile mümkündür.²⁶ Bu nedenle onun pedagojisi bireyin kalbinden başlar. İnsan dünyada bir

yolcudur ve bu yolculukta yanına alabileceği tek şey "salih amel" ve "arınmış bir kalp"tir.²⁷

İnsan Olma Davasının Nihai Amacı ve Ebedi Saadet

Gazzâlî'nin tüm eserleri ve hayatı tek bir soru etrafında döner: "İnsan nasıl ebedi saadete ulaşır?" Bu saadet, sadece ölümden sonraki bir ödül değil, bu dünyada hakikati idrak etmekle başlayan bir içsel huzurdur. İnsanlaşma süreci, biyolojik bir varlıktan (beşer), akleden ve marifet sahibi bir varlığa (insan) ve nihayetinde ilahi tecellilere ayna olan "Rabbani bir varlığa" dönüşme sürecidir.¹⁰

İnsan, mülk ve melekût arasındaki konumunu doğru kavradığında, içindeki "domuz" ve "köpek" sıfatlarını aklın emrine verdiği ve kalbini dünyevi paslardan arındırdığında "insan" olur. Bu merteye, meleklerden dahi üstün bir pozisyonudur; zira melekler fıtraten nuranıdır, insan ise karanlık bir balçıktan yola çıkıp kendi mücadelesiyle nuraniyete ulaşmıştır.⁶ Gazzâlî okumaları bize şunu öğretir: İnsan olmak bir varış noktası değil, bir istikamettir. Bu yolculukta şüphe bir anahtar, akıl bir rehber, kalp bir pusula ve nurani marifet ise menzildir. İnsan kendi içindeki "hayvanı" terbiye edip "meleği" uyandırdığı ölçüde, Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olma onuruna erişir. "İnsan nasıl insan oldu?" sorusunun cevabı, kendi hakikatine uyanan her nefsin kişisel destanında gizlidir.

Alıntılanan çalışmalar

1. GAZZÂLÎ'NİN ŞÜPHE METODU* Al-Ghazali's Method of Doubt - DergiPark, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/794219>
2. GAZZÂLÎ - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali>
3. Gazali'de Bilgi ve Değer Anlayışının Eğitim Açısından İncelenmesi, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <http://www.agurbetoglu.com/files/Gazali%E2%80%99de%20Bilgi%20ve%20De%C4%9Fer%20Anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1.pdf>
4. Hayatı Gazzâlî'nin (1058-1111) asıl adı Muhammed'dir. Muhammed b. Muhammed'in oğludur. İslam dinine yaptığı büyük - DergiPark, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/443078>
5. Gazali'de Yanılan Bir Varlık Olarak İnsan Human As A ... - DergiPark, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2080631>
6. GAZÂLÎ'NİN ONTOLOJİSİNDE İNSAN (HUMAN BEING IN THE ONTOLOGY OF AL GHAZALI) - Abdullah AKGÜL - SOCIAL SCIENCES STUDIES JOURNAL (SSSJJournal), erişim tarihi Aralık 31, 2025, https://sssjournal.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=58908
7. Gazali'nin Ontolojisinde İnsan (Human Being in the Ontology of al-Ghazali) - ResearchGate, erişim tarihi Aralık 31, 2025, https://www.researchgate.net/publication/327499666_Gazali'nin_Ontolojisinde_Insan_Human_Being_in_the_Ontology_of_al-Ghazali
8. T.C. ERCİYES ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ... - AVESİS, erişim tarihi Aralık 31,

- 2025,
<https://avesis.erciyes.edu.tr/dosya?id=cd29ad78-51ba-4cb4-93da-0e63b88a7b83>
9. Gazza.li'de Ruh Tasavvuru - isamveri.org, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
https://isamveri.org/pdfdrg/D01949/2005_21/2005_21_AKCAYM.pdf
 10. GAZALİ'NİN YETKİNLİK ANLAYIŞI - AVESİS, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://avesis.deu.edu.tr/dosya?id=2b38e45a-6195-403b-a6cb-2b403aaf7b7a>
 11. İmam Gazali'den Mişkâtü'l Envar - Galeri - Fikriyat Gazetesi, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://www.fikriyat.com/galeri/islam/imam-gazaliden-miskatul-envar>
 12. İMAM GAZZALİ - isamveri.org, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
https://isamveri.org/pdfdrg/G00047/2012/2012_KUTLUERI.pdf
 13. Makale » Gazali'de Ruh, Nefs, Kalp ve Akıl Kavramlarının Felsefi Anlamı ve Değeri Üzerine, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/buaad/issue/78524/1300863>
 14. Neden İhyau Ulumi'ddin? - Hazar Derneği, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<http://www.hazarderneği.org/ihyau-ulumiddin/>
 15. İhyau Ulumiddin'in Yazarı İmam Gazali Kimdir? Kitapları ve Sözleri - Furkan Hareketi, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://www.furkanhareketi.com/ihyau-ulumiddin-in-yazari-imam-gazali-kimdir-kitaplari-ve-sozleri>
 16. Kalbin Sirlari Ve Faziletleri - İmam-I Gazali | PDF - Scribd, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://www.scribd.com/document/811816076/Kalbin-Sirlari-Ve-Faziletleri-İmam-i-Gazali>
 17. İmam Gazali'de Zühd Anlayışı - Hazar Derneği, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<http://www.hazarderneği.org/imam-gazali-zuhd-anlayisi/>
 18. FELSEFE, DİN VE AHLAK İLİŞKİSİNİN ERDEM KAVRAMI ÇERÇEVESİNDE ANALİZİ - Bursa Uludağ Üniversitesi, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstreams/1d4f86ba-f9ef-4bbb-8110-bc0979662f1a/download>
 19. GRAFİKER YAYINLARI PROF:DR.HÜSEYİN KARAMAN İSLÂM AHLÂKINDA TEMEL ERDEMLER 1. Giriş Modern çağın en önemli sorunu ahl, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=39805>
 20. tc sakarya üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü felsefe ve din bilimleri anabilim dalı muhyiddin ibnü'l-arabî'nin eğitim anlayışı, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/100706/T10414.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
 21. Gazali'nin Önemli Eserleri - Muhder, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://muhder.org/gazalinin-onemli-eserleri/>
 22. Mişkâtü'l-Envar (Nur Metafiziği) - Hazar Derneği, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<http://www.hazarderneği.org/miskatul-envar/>
 23. EKREM DEMİRLİ: GAZZÂLÎ, MİŞKÂTÜ'L-ENVÂR 4. SEMİNER ÖZETİ, erişim tarihi Aralık 31, 2025,
<https://klasikdusunceokulu.com/index.php/ekrem-demirli-gazzali-miskatul-envar-4-seminer-ozeti/>
 24. FENÂ - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Aralık 31, 2025,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/fena>

25. Tasavvuf'ta Fenâ ve Bekâ - Kübra Mıcık - DergiPark, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2775779>
26. 2- İhya'nın Mukaddimesi | İhyau Ulumi'd Din | Muhammed Yazıcı - YouTube, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://www.youtube.com/watch?v=Q87-WGzhfQ4>
27. Untitled, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://users.metu.edu.tr/phil/ahmet-inam/gazali.pdf>
28. Bir Yol, Bir Yolcu (İmam Gazâlî) - Akwa, erişim tarihi Aralık 31, 2025, <https://www.akwa.us/bir-yol-bir-yolcu-imam-gazali/>